

Милуџин Д. ЖИВКОВИЋ*

Институт за савремену историју, Београд

КАЗНА, ИНТЕГРАЦИЈА, ЗАБОРАВ. ПОСЛЕРАТНЕ СУДБИНЕ СТАРОРАШКИХ МУСЛИМАНА ПРИПАДНИКА НЕМАЧКИХ СНАГА У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ**

Асџиракџи: Чланак прати животе муслимана који су током окупације били у оружаном снагама нацистичке Немачке, односно анализира да ли су и како кажњени, даље, њихову интеграцију у послератно југословенско друштво и нарочито, став Комунистичке партије Југославије (КПЈ) према питању њихове колаборације. Рад је писан на изворној документацији која се чува у Архиву Југославије, Војном архиву и Државном архиву Србије у Београду, Историјском архиву Краљева и Историјском архиву Рас у Н. Пазару, те на одабраној научној литератури.

Кључне речи: муслимани, Стара Рашка, Немци, Вафен-СС, дивизија „Ханџар“, дивизија „Скендербег“, Полиција поретка, „9. компанија“, суд, интеграција

УВОД – МУСЛИМАНИ У НЕМАЧКОЈ УНИФОРМИ

Корени сарадње између старорашких муслимана (данашњих Бошњака) и Немаца сежу до 1941. године. Већ тада на појединачном нивоу, неки од њих ступају у оружане снаге Трећег Рајха, завршавајући тако, чак, на Источном фронту.¹ Но, први контакти остали су ограничени на простор Н. Пазара, с обзиром да је град био под немачком окупацијом, и донекле доњег Полимља (које се налазило у италијанској зони). Везе се продубљују почетком 1943, а конкретизују после капитулације Италије у јесен исте године.

Током прве фазе муслимански лидери се повезују са Абвером, а преко њега са Вермахтом и немачким војним властима са простора окупирани Србије. Резултати нису изостали. Током маја 1943. муслимани се први пут масовније облаче у окупаторску униформу. Немачка војно-обавештајна служба од њих формира једну јединицу командоса и као 9. чету је прикључује 4. пуку специјалне дивизије „Бранденбург“ (Brandenburg) (Živković 2022: 82). Тако настаје чувена „9. компанија“.

* Виши научни сарадник, ORCID 0000-0002-5960-1017, mzivkovikv@gmail.com

** Чланак је писан у оквиру пројекта „Мултиетничка држава и национални идентитети – искуства Срба у 20. веку (SERBIE20)“ који се реализује у оквиру Програма ИДЕЈЕ Фонда за науку Републике Србије (Пројекат бр. 7731836).

1 „Pitanje Sandžaka“, *Osvit*, 7.11.1943.

Истовремено, Немци за потребе подухвата „Шварц“ (Schwarz) под своју заповедништво стављају бројне снаге муслиманских милиција (ММ) у Старој Рашки, чији је број, по проценама окупатора, износио око 10.000 бораца.²

Сарадња се наставља у немачкој окупационој зони. Конкретно, у Дежевском срезу и његовом центру Н. Пазару. Половином 1943. одавде одлази неколико стотина муслимана добровољаца, а да би попунило редове 13. СС дивизије „Ханџар“. После вишемесечне обуке у Француској и Немачкој ово људство се, углавном сврстано у тзв. „Албански батаљон“ 28. пука, у пролеће 1944. враћа у Југославију. Затим са извесним бројем Албанаца из Вучитрна, К. Митровице и Подујева, постаје језгро 21. СС дивизије „Скендербег“ (Фролов 2020: 129). Они мање амбициозни муслимани ступају у снаге Полиције поретка (Ordnungspolizei), тј. Помоћну полицију (Hilfspolizei/Hipo) при надлештву БдО (Befehlshaber der Ordnungspolizei/BdO) за Србију. Више од 500 њих је убрзо било распоређено у батаљоне Хипо.

После иступања Италије из рата септембра 1943, Немачка преузима њену окупациону зону. Одмах се појавио проблем контроле нових територија, између осталих и Старе Рашке. Одлука немачких власти била је да се снажно ослане на њене мештане исламске вероисповести. Они су добили задатак да буду „противтежа“ ојачалим покретима отпора, поготово партизанском.³ Да би међутим, испунили овај задатак, муслимане је требало боље војно организовати и оне најквалитетније борце уврстити у одреде Вафен-ССа и полиције.

Војни и обавештајни рад са њима поверен је „фолксдојчеру“ СС-штандартенфиреру Карлу фон Кремплеру (Krempler), кључној фигури немачког окупационог система у Старој Рашки. Радило се о инжењеру, полиглоти и међуратном београдском индустријалцу, који је пре доласка у Сјеницу крајем септембра 1943, у својој СС каријери већ обављао задужења у дивизијама „Принц Еуген“ и „Ханџар“. До краја 1943. Кремплер престојавља ММ и почиње рад на формирању „Албанско муслиманске СС добровољачке легије“ (АМССДЛ) (Živković 2024: 316–319, 321–322). Јединица ускоро броји 800–1000 муслиманских легионера (могуће и више), на издржавању при СС логистици за Србију. Паралелно са тиме, у Полимиљу настају нове јединице Полиције поретка састављене од локалних муслимана (2 батаљона).

Немачки пројекат ангажовања муслимана у њихове трупе достиже зенит са формирањем Самозаштитног пука Санџак (Selbstschutzen Regiment Sandžak/SRS), током лета 1944. године. Ова јединица је имала 3 батаљона већински попуњених муслиманима, док су старешински кадар давали Немци из СС-а.

Све ове војне, СС и полицијске формације састављене од муслимана у немачкој униформи, уз поменуте ММ, током 1944. асистирају окупатору у жестоким окршајима са Народноослободилачком војском Југославије (НОВЈ). Њихов број је тешко утврдити, али се на основу одређених података може претпоставити да их је скупа било око 10.000. Неколико хиљада бораца притом отпада на муслимане

2 NARA, T-311, r(olna) 186, sn(imak) 780, 1027–1028

3 Ibid, T-314, r. 661, sn. 000439.

који ратују у немачким јединицама, док су остали они који ратују са њима (у оквиру ММ). Неке муслиманске снаге притом трпе губитке од герилаца, друге их углавном наносе, треће пљачкају и чине ратне злочине над цивилима. У сваком случају, све оне већински остају лојалне Немцима до јесени 1944, дајући тако не мали допринос чињеници да је Стара Рашка потпуно ослобођена тек у јануару 1945. године. Дакле, радило се о значајној војној сили.

ПАРТИЈА ЗАУЗИМА ПОЗИЦИЈУ

За комунисте су се још током Другог светског рата поставила питања односа према ратним злочинцима и градације бројних степана колаборације муслимана Старе Рашке. Они су се упустили у овај правно-политички лавиринт, радије него ли да примене колективну казну као што је то био случај у неким другим европским земљама.⁴ Не превише ригидан курс јасно је одређен од стране политичког врха, када Југославија није учинила много да јој се изручи јерусалимски муфтија Хусеини (Huseini), један од кључних људи за везе СС-а и муслимана током рата (Lebl 1993: 130).

Проблема колаборације и злочина прво су се прихватили војни судови. Конкретно Војни суд дивизијске војне области за Санџак, смештен у Н. Пазару. Већ у децембру 1944, значи пре него што је Стара Рашка ослобођена, наилазимо на једну колективну оптужницу. Особље суда у њој тврди да ју је подигло после „свестране истраге над окривљенима, пажљивог прегледа писаних докумената, заплијењених фотографија, забелешки пронађених код окривљених и њихових кућа, процјене исказа свједока“, итд.⁵ Иследници су и у будућем периоду тврдили исто.⁶

Велико је међутим, питање да ли су то заиста учинили. Наиме, овај институт је само током периода јануар-јул 1945, на смрт осудио 97 особа са простора целе Старе Рашке, муслимана и Срба.⁷ Колико је поред тога, усмрћено без пресуде није нам познато. Оно што одмах запада у очи јесте то како је уопште спроведен ваљан правни поступак када је већина пресуда донета док је рат још увек трајао, и то над већим бројем лица, који су притом долазили из разних крајева Старе Рашке? Одговор на наша питања можемо потражити у исказу једног агента СДБ-а из 1950, у коме стоји да је после ослобођења „већина агената (*окујайшора*, М.Ж.) и других функционера у Новом Пазару стрељана, без претходног писменог саслушања“. Стога је у архиви службе, наводно, било само неколико безначајних реферата. Исти извор наводи да нису чак, саслушани ни малобројни чланови КПЈ који су били хапшени током окупације. Дакле, ни људи на које се режим могао ослонити.⁸

4 Власти СССР-а су кримске Татаре због сарадње са Немцима казнили масовним пресељавањима на просторства Срибира. Слично су поступили и Грци са Чамима из Епира протеравши их у Албанију (Lebl 1993: 104–105; Milo 2021: 362–372).

5 Војни архив (ВА), Војни судови/14, кут(ија) 46, ф(асцикла) 1, док(умент) 1, 1.

6 Исто, ф. 2, док. 1, 1.

7 Исто, Војни суд дивизијске области за Санџак, предмети 1–83, 1–16; Исто, Војни суд Нови Пазар 1945, Уписник, 1–20.

8 Државни архив Србије (ДАС), Безбедносно информативна агенција (БИА), II, 36(ирка) 34, ф. 8, 28.

Када је земља почела да се реинтегрише после рата и револуције, војска је по-сао препустила цивилним судовима, пре свега Окружном суду у Н. Пазару. Након првог таласа егзекуција, он је добио задатак да се позабави мноштвом људи у „сивој зони“. Тачније, са свима онима који су имали неку врсту односа са окупатором, те да одреди да ли су и које, последице имали да носе. Тада настају проблеми јер судство долази у коализију са партијом. У комунистичкој диктатури у којој се наша Југославија после Другог светског рата, судови су били под јаком контролом врха државе. Уз помоћ свеprisутних органа Службе државне безбедности (СДБ), КПЈ их претвара у извршиоце њених жеља.

Комунисти су се у Старој Рашки суочили са неколико проблема. Неки крајеви попут Н. Пазара, Тутина, Рожаја, а донекле и Сјенице, нису ни приближно располагали довољним бројем политички поверљивих људи. Поред тога, партизанске снаге у поједине области нису крочиле готово до пред ослобођење. Без њихове помоћи држави је било тешко да одреди шта се заиста дешавало током окупације, поготово у местима огрезлим у колаборацију. Притом су се суочили и са бројним масовним злочинима и материјалном девастацијом Старе Рашке. Судови притом нису располагали довољним бројем квалификованих кадрова за овако изазовне задатке.

На другој страни, стајали су амбициозни планови КПЈ да се пацификује дуга верска натрпељивост између старорашких Срба и муслимана, те залече ране проишле из тек завршеног рата. Требало је такође, удахнути живот матрици „братства и јединства“, решити проблеме одметништва и сиромаштва, извршити културно просвећивање становништва и његово масовно описмењавање, извршити индустријализацију, убранизацију итд. Рад судова је стога усмераван у правцу испуњавања ових циљева, а судбину злочинаца и колаборациониста углавном је одређивала безбедносна служба. Део СДБ-а, али ни судија, није се сложио са оваквим приступом, али су се ипак повиновали одлукама партије.

Да би се замишљени систем имплементирао, власти су биле принуђене да праве разне компромисе на локалу. Када је 1952. једна партијска комисија послата да испита стање по питању пресуда у Прибојском, Милешевском и Сјеничком срезу, утврдила је да су од 1945. поднете на стотине тужби против појединаца, Срба и муслимана, који су учествовали у паљевинама и крађи туђе имовине. Пошто судови нису могли да, наводно, утврде ко је био наредбодавац, а ко извршилац, одлучено је да „нема смисла покретати судске поступке“ за дела учињена у рату, обзиром да би се тако велики број људи нашао на оптуженичкој клупи. А коловође су, како су тврдили чланови комисије, већ биле ликвидирани. Локални комунисти су се стога, прихватили савета колега из Н. Пазара, да не „продубљују“ јаз између Срба и муслимана и да не распламсавају наслеђену верску мржњу. „Соломонско решење“ било је да се, без процесуирања криваца, оштећенима пружи сва потребна финансијска помоћ.⁹

9 Чланови комисије били су: Хилмија Хасанагић из Прибоја, Војин Бојовић из пријеношког краја, Олга Девечерски из Београда, Радул Плазанић и Ахмо Шеховић, обојица из Ужица. Документ је похрањен у Државном архиву Србије у Београду и односи се на 1952. годину. Прослеђен нам је

Колико је оваква пракса била раширена говоре нам подаци СДБ. Виши републички органи критиковали су 1950. агентуру у Н. Пазару за неактивност. Речју, у једном извештају стоји: „У Новом Пазару има много људи који су били у СС-трупци у Немачкој и Албанији. Већина ових људи је регистрована без претходног саслушања и ако се зна да су неки од ових правили ратне злочине“. Тражено је хитно активирање по овом питању.¹⁰ Назнаке шта је био епилог овог случаја налазимо у документацији насталом радом тугинског одсека СДБ. У једном извештају стоји да бивши припадник Хипо, Реџо Бешић, иначе послератни милиционер у Тутину, уопште није процесуиран обзиром да се радило о „врло осетљивом питању“.¹¹

Компромисни став истрајавао је деценијама, а истина је потискивана зарад политичке стабилности. То су на својој кожи осетили и историчари. Када је професор Вукоман Ђулафић покушао почетком 70-тих да у краљевачком научном часопису „Наша прошлост“ укаже на верске нетрпељивости на простору Н. Пазара, али и на дубоку колаборацију муслиманског становништва са Немцима током Другог светског рата, суочио се са драконском цензуром. Окружни суд у Краљеву донео је 1975. одлуку о забрани растурања броја часописа у којем је објављен Ђулафићев текст и уништењу свих до тада штампаних примерака (бр. за 1973/1974) (подвукао аутор). Суд је истовремено издао и указ о забрани даљег излажења научног часописа „Наша прошлост“.¹²

Неколико година касније, ових „табу“ тема дотакао се високи официр ЈНА Станко Равић. Но, није постигао ништа више успеха. Његов текст, који је 1983. покушао да отвори дискусију о питањима које је деценију раније помињао Ђулафић, забрањен је за штампу од стране огранка СУБНОР-а Н. Пазара. Још једна фрапантна цензура образложена је тиме да је Равићево писање било „супротно политици и ставовима“ комунистичких власти, да је било „тенденциозно и националистичко“, као и да је „у свакодневной активности и напорима“ да се настави (компромисним?) „Титовим путем“, уносио „дезорјентацију, збрку и историјске неистине“ (Живковић 2018: 93). Индикативно је и да су досијеи муслимана припадника оружаних снага Трећег Рајха, на увид научној јавности, и то ограничени, од стране безбедносних служби дати тек средином 2000-тих.

од стране научног саветника Института за новију историју Србије у пензији, др Радмиле Радић, а преко колегинице др Наташе Милићевић. Овом приликом желимо да им се захвалимо на свесрдној помоћи.

10 ДАС, БИА, II, Зб. 34, ф. 8, 28.

11 Зашто је његов случај био „осетљив“ говори нам податак да су и Бешићева три брата током рата носила немачку униформу. Исто, Зб. 63, кут. I, дос(ије) бр(ој) 54; Исто, I, Зб. 175, ф. Тутин, 4; Историјски архив Рас Нови Пазар (ИАРНИ), фонд 76, Окружни суд Нови Пазар (ОСНИ), инв(енгарски) бр. 3, ф. КЗР 21/46; Исто, инв. бр. 1, ф. НСК 8/46.

12 У образложењу суда стоји: „Очигледно штети братству и јединству наших народа... Оно (писање Ђулафића, М.Ж.) посебно може нанети штету васпитању омладине код чијег дела може изазвати уверење да је већина муслимана из Новог Пазара и његове околине 1941. године била непријатељски расположена према српском народу и просто једава дочекала фашистичке окупаторе као некакве ослободиоце“. Часопис је иначе, почео поново излазити тек 1986. године (Савић, Митровић 2021: 273–274).

Казна и злочини

Видимо да је по питању односа према колаборацији муслимана заузет политички практичан став. У истом маху, стога, имамо оне осуђене, неосуђене, непроцесуиране, као и оне потпуно „заборавље“ сараднике окупатора.¹³ Преовлађује ипак број последњих и претпоследњих случајева. Јер, како показују досадашња истраживања, на узорку од 1200 муслимана припадника разних немачких јединица током Другог светског рата, проналазимо само 69 лица која су изведена пред правосудне органе. Од тог броја 13 је било осуђено на смртну казну, 21 на казну већу од 5 година робије, 9 на ниже казне, док за 15 особа имамо једино податке да је против њих покренут судски процес (уз неколико лица осуђених на непознате казне). Истине ради, међу овим бројем налазимо 13 случајева муслимана ликвидираних током рата од стране комунистичких власти или непосредно после њега.

Неки злочинци су тако кажњени још пре ослобођења, од партизана, али и од окупатора.¹⁴ Таквих случајева било је мало, обзиром да Немци нису често позивали своје људство на одговорност,¹⁵ а комунисти су већ тада почели да заузимају практични приступ (Трећа пролетерска бригада 1970: 216).¹⁶

Партија ипак није имала милости према идеолошким противницима, тј. онима који су били означени да су на политичком плану сарађивали са Немцима и „заводили“ шире слојеве становништва у колаборацију. Раме уз раме са њима, били су доказани ратни злочинци, поготово они који су били умешани у смрт чланова КПЈ или припадника НОВЈ.

Неки од кључних људи немачког окупационог система у Србији су осуђени на смрт. Живот су изгубили: Аугуст Мајснер (Meyszner), Херман Берендс (Berends),¹⁷ Рихард Касерер (Kaaserer),¹⁸ Аугуст Шмитхубер (Schmidhuber),

13 Југославија није била једина држава која је правила компромисе по оваквим питањима. Ни Британија, на пример, није желела да процесуира Хусеинија, иако су Израелци подносили бројне правно подупрете захтеве (Mattar 1988: 106).

14 Припадник Хипо Ахмедин Куртовић из Д. Пољане је у мају 1944. дезертирао из јединице. При том је из непознатих разлога убио Панта Беловића из села Шара. К-да је послала неколико милиционера његовој кући ради хапшења. Куртовић је пружио отпор и погинуо. ИАРНИ, фонд 76, ОСНП, инв. бр. 3, ф. КЗР 21/46, док. Саслушање Вере Ђуровић, 29.08.1945, 1; Исто, инв. бр. 14, ф. К 147/48, док. Саслушање Мурата Рецовића, 17.06.1947, 2–3.

15 Једном приликом је група припадника Хипо сироводила пет ухапшених Срба из Сјенице за Д. Пољану, а за рачун Немаца. У ћелији су их толико тукли „да им је крв почела и на нос и на уста“ тећи. На путу до Д. Пољане су их убили на своју руку. Када је шеф немачке полиције у Сјеници позвао ове муслимане на одговорност, одбранио их је немачки к-т из Д. Пољане (Исто, инв. бр. 3, ф. КЗР 21/46, док). Саслушање Митхада Ђатовића, 29.08.1945, 1–2.

16 Маја 1944. партизани су заробили припаднике Хипо у Сељашници код Пријепоља. Ови су затим „разоружани и свучени и пуштени кућама“. Касније се испоставило да су учествовали у једном већем стрељању у Пријепољу. И припадници III пролетерске бригаде бележе слично. Када су током исте године похватили људство Хипо на Каменој Гори, к-да јединице их је „након саслушања пустила“ на слободу (ДАС, БИА, I, 36. 266, ф. 1, 338).

17 Обојница су заузимао позицију Вишег СС и полицијског вође у Србији (Hoherer SS- und Polizeiführer).

18 Током 1944. био је једно време СС и полицијски вођа Старе Рашке. Раније официр у 7. СС дивизији „Принц Еуген“.

Артур Флепс (Phleps)¹⁹ и Андреас Мај (Mei).²⁰ Да се није убио у затворској ћелији исту судбину би доживео и генерал Зауберцвајг (Sauberzweig).²¹ Међутим, иако су инкриминишући документи постали доступни јавности још новембра 1944, а сам помен његовог имена будио сумњу, Карл фон Кремплер је избегао судску правду. Сличну срећу имао је и к-т озлоглашеног „Албанског батаљона“ дивизије „Ханцар“, СС-хауптштурмфирер Валтер Борман (Bormann), кога су југословенске власти означиле, као и Кремплера, за ратног злочинца.²²

Аћиф Хаџиахметовић Ђута и Ахмед Даца, дугогодишњи политички лидери муслимана са подручја Н. Пазара и Тутина, стрељани су јануара 1945. године. Између осталог, због организовања муслимана за СС трупе и снаге Хипо. Судбину свог оца поделио је СС-унтерштурмфирер Сулејман Даца, припадник „Ханцар“ и „Скендербег“ дивизије. Тада су стрељани и њихови сарадници: бег Осман Џанефендић, председник општине Н. Пазар, трговац Ејуп Љаљић и хафиз Рамиз Паљевац.²³ Комунисти су ликвидирали још и: Мухамеда Хашимбеговића и Алију Агинчића, бивше председнике општине Пријепоље, Османа Звиздића, брата Хасана Звиздића (водећег политичког лидера старорашких муслимана), Заима Прељевића, шеријатског судију као „мобилизатора муслимана за шуц полицију“, Ахмета Салихбеговића, чиновника, због сарадње са Кремплером, итд. Ликвидиране су и старешине ММ: Ђамил Прашевић, Кахро Шуман, Осман Растодер, Селим Јуковић и Сулејман Пачариз.²⁴

На издржавање затворских казни послати су: сјенички бег Расим Ђатовић (10 година/могуће ублажена/, због, између осталог, агитације за СС снаге), Хилмо Хаџиахметовић Кугић, начелник Сјеничког среза (3 године, и због агитације у корист окупатора), Осман Ђесовић, к-т Добровољачке антикомунистичке милиције, тзв. „вулнетара“, за Сјенички срез (3 године, помилован после годину дана), Узеир Љајић председник општине Д. Пољана (3 године, и због мобилизације муслимана у немачке снаге), односно Мурат Рецовић (3 и по године) због, како стоји у пресуди, организације муслимана за немачку војску.²⁵

Када су у питању обични војници, најозбиљнији судски поступак вођен је против муслиманских легионара поменуте „9. компаније“. Комунистичке власти су их сматрале продуженом руком немачке војно-обавештајне службе и главним кривцима за тежак пораз НОВЈ у бици за Пријепоље крајем 1943. (Девих 2021: 484).²⁶

19 Шмитхубер је био к-т 21. СС дивизије „Скендербег“, а Флепс дивизије „Приц Еуген“ и 5. СС брдског корпуса.

20 Шеф Полиције поретка у окупираној Србији.

21 Радило се о једном од заповедника 13. СС дивизије „Ханцар“.

22 Архив Југославије (АЈ), фонд 110, ДКРЗ, кут. 238, ф. бр. 25647, 236.

23 Исто, ф. 550, 96–104; ВА, Војни судови/14, кут. 46, ф. 1, док. 5, 1.

24 ВА, Војни судови/14, кут. 46, ф. 7, док. 16, 1; Исто, ф. 21, док. 2, 1–2.

25 ИАРНП, фонд 76, ОСНП, инв. бр. 14, ф. К 147/48, док. Одлука 18.06.1949, 1; Исто, инв. бр. 3.

26 Погинуло је 384 партизана и Италијана, а заробљено 783 Италијана и 41 „комуниста“. Са друге стране, према изјавама очевидца, од преко 200 припадника Шумадијске бригаде, мање од петоро је остало живо и неповређено. Немци су, рачунајући и легионаре, имали 12 мртвих и 46 рањених војника. NARA, T-313, r. 486, sn. 38; Ibid, r. 190, sn. 7450530; АЈ, фонд 507, Савез комуниста Југославије (СКЈ), Мемоарска грађа (МГ), ф. 1551, 93.

Суђење је одржано у лето три године касније у Н. Пазару. Над 44 препозната и (ли) процесуирана муслиманска диверзанта (од најмање њих 100–120), суд је изрекао следеће казне: 6 смртних (9 легионара ликвидирано је још током рата), 4 у дужини од 20, једну у дужини од 15, 4 у дужини од 12, 2 у дужини од 10, једну у дужини од 7 и 2 у дужини од 5 година. Укупно, 180 година робије. За једну особу имамо податке да је осуђена, али не и на колико. Суд је петорицу муслимана ослободио, док је још њих девет добило досијеа, али је остало на слободи (Živković 2022: 92).²⁷

Припадник АМССДЛ-а Мурат Каришик из Тријебина осуђен је на казну смрти због паљења и пљачкања српских села, те отмице и „продаје“ у Албанији 4 српске девојке. На суђењу се бранио понављајући речи „не знам“. Слично се и са сличном успешношћу, држао војник „Ханџара“ Суљо Брбутовић из Н. Пазара (причао само „не сећам се“). Смртна пресуда одређена је и за припадника АМССДЛ-а Мурата Реџовића из Расна, Сјенички срез, једно време и к-та локалне ММ.²⁸

Реџо Кучевић, родом из околине Бродарева, који се током рата налазио при снагама Орпо, такође је осуђен на смрт, а због рањавања цивила, убиства партизана, дезертерства и припадништва немачким снагама.²⁹ Бивши чланови Хипо из Н. Пазара Филдуз Хукић и Фехо Мунџић осуђени су за „ајело више убистава“, на смрт.³⁰ Милост није показана ни према њиховим саборцима Неџибу Јуковићу и Бајраму Нушевићу из Д. Пољане. Суд је нашао да је први учествовао у „убиству више људи“, а други у ликвидацији двоје Срба. Осуђени су на смрт, мада је Нушевићу у последњем тренутку казна преиначена на 20 година робије.³¹

Поседујемо такође, податке да су следећа лица послата на издржавање затворских казни. Вехбо Јусуфовић из Н. Пазара (5 година), Хамдо Солаковић (5 година) и Смајо Рамошевић (10 година), оба из Сјенице, те Рифат Хасанагић из Раче код Прибоја (20 година), сви као припадници СС дивизије „Ханџар“.³² Даље, Омер Хоћанин из Н. Пазара (15 година) и његов суграђанин Суљо Брбутовић (9 година), као бивши војници Вафен-ССа.³³ Нисмо пронашли доказе за судско процесуирање још неког од припадника СС дивизија или Вермахта. Али, припадник СРС-а Ђазим Наловић је осуђен на 5 година робије због ступања у немачке снаге, односно на 7 година због стрељања двојице партизана док се налазио у њима (обједињена казна – 7 година).³⁴

Детаљан приказ свих процесуираних муслиманских ратника можемо видети на Графиконима 1 и 2. Наиме, на узорку од око 1000 лица, њих 65 се после рата нашло на оптуженичкој клаупи (5%). Међутим, скоро петина судски гоњених је ослобођена

27 ДАС, БИА, I, Зб. 175, ф. Тутин, 10.

28 ВА, Војни судови/14, кут. 46, ф. 32, док. 3, 2, 4; ДАС, БИА, I, Зб. 175, ф. Тутин, 5–6, 19; ИАРНП, фонд 76, ОСНП, инв. бр. 31, К 60/1953, док. Наставак саслушања Суљо Брбутовића, 10.08.1953, 1.

29 ВА, Војни судови/14, кут. 46, ф. 13, док. 6, 1–2.

30 Исто, ф. 1, док. 5, 2; Исто, ф. 14, док. 3, 1–3.

31 Исто, Војни суд Нови Пазар 1945, Уписник, 12.

32 Исто, 7, 9, 11.

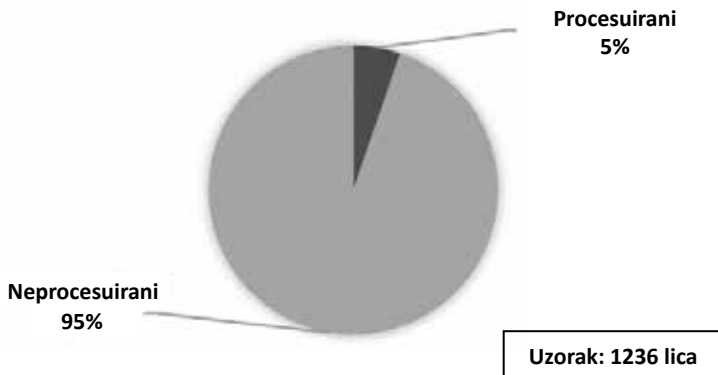
33 ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат Мија Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, Прилог 23, 3.

34 АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 825, 722.

оптужби. Штo се тиче висинa кaзни oне су се крeтaлe oвaкo: мaђе oд 1 гoд (4%), 1–3 гoд (4%), 3–5 гoд (4%), 5–10 гoд (15%) и 10–20 гoд (31%). Oстaтaк је oсуђeн нa смртнe кaзнe (25%). Брoј ликвидираних је и већи, oбзирoм дa је извeстaн брoј, кaкo штo смo нaвeли, стрeљaн тoкoм рaтa (Грaфикoн 3). Oвe брoјкe упрaвo пoтврђују дa су кoмунистичкe влaсти гoнилe прeвaсoднo oкoрeлe кoлaбoрaциoнистe и рaтнe злoчинцe, дoк је мaсa oстaлих прoшлa нeкaжњeнo. Рaтних злoчинaцa смo инaчe, мeђу свим муслимaнским рeгрутимa (вишe oд 1200 oсoбa) рeгистрoвaли 10. Иaкo су у питaњу рeзултaти јoш увeк нeдoвршeнoг истрaживaњa, тeшкo дa ћe се брoј oд 5% прoцeсуираних дрaстичнo пoвeћaти.³⁵

Живoти у сeнци прoшлoсти. (Нe)успeшни пoкушaји интeгрaцијe

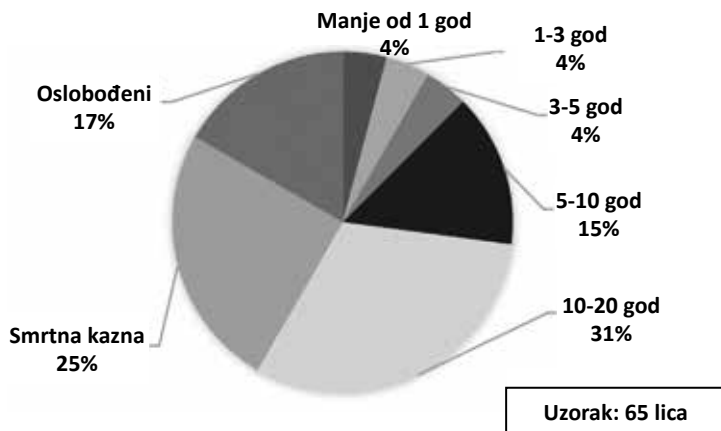
Зa свe бившe припадникe нeмaчкe вoјскe, СС-а или пoлицијe, пoстaвилo се питaњe уклaпaњa у пoслepaтнo друштвo. Пoгoтoвo штo се у мaлим срeдинaмa Стaрe Рaшкe, углaвнoм знaлo кo је кaкву улoгу имaо тoкoм oкупaцијe. Нeки су пoкушaвaли дa се у нoрмaлнe живoтнe тoкoвe вратe, или дa чaк, кaријeрнo нaпрeдују, крoз вoјску, службу или члaнствo у КПЈ. Кaкo нaвoдe лoкaлни истрaживaчe, збoг тoгa је вeликo брoј њих и ступиo крaјeм рaтa у НOВЈ и Југoслoвeнску aрмију (ЈА), гинући у њихoвим рeдoвимa (Рaдoвић, Мушoвић 1984: 35).³⁶

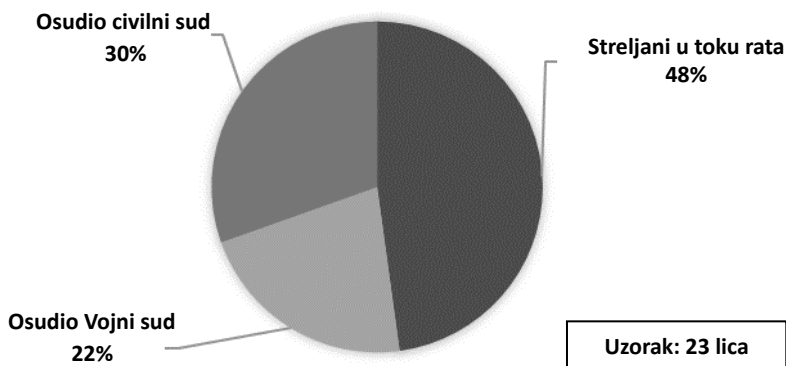
Грaфикoн 1. Муслимaнски рeгрутe кoјимa је суђeнo пoслe рaтa

35 Тoмe у прилoгу гoвoри јeднo мини-истрaживaњe рaди утврђивaњa дa ли су судски гoњeни припадници Вaфeн-ССa, тaчнијe дивизијe „Хaнцaр“, a кoји су кaкo свeдoци били пoзивани oд стpaнe судa у Н. Пaзaру. Тoкoм истрaжнoг пoступкa oни су и признaли дa су били дeо СС-а. Нeкa oд пoвeрeних именa су: Смaјo Рaмoшeвић из Сјeницe, Авдo Грaницa, Мухaрeм Сeрхaтaлић, Мурaт Буркић, Мустaфa Љуцa, Мeхмeд Црнишaнин, Нaзиф Кoничaнин, Хaсo Мустaфић, Хивзo Бишeвaц и Хaјрo Буркић, сви из Н. Пaзaрa, oднoснo Дeлијa Мусић из Дeжeвскoг и Aјрo Хaмидoвић из Штaвичкoг срeзa. Никo oд њих нијe прoцeсуирaн дo 1956, дaклe 11 гoдинa пoслe oслoбoђeњa зeмљe, иaкo су се јoш 1953. пoјaвили прeд судoм у свoјству свeдoкa.

36 Јeдaн oд истрaживaчa, близaк КПЈ, нaвoди дa су у јeсeн 1944. припадници Хипo „пoкушaвaли нa свe мoгуће нaчинe дa ухвaтe вeзу“ сa пaртизaнимa и дa се нa тaj „нaчин лeгaлизују“. Трeћeм сaнцaчкoм oдрeду НOВЈ се нaвoднo „бeзуслoвнo“ прeдaлa „шпц-пoлицијa (Хипo, М.Ж.) у цeлoкупнoм сaстaву oд нeкoликo стoтинa бoрaцa“, кoји су пoслe „прeбирaњa“ укључeни мeђу пaртизaнe (Истoријски aрхив Крaљeвo (ИАК), фoнд 404, НOБ, кут. 14, Сaвo Чукaнoвић, Хрoникa Сјeницe, рукoпис, 476).

Графикон 2. Висине затворских казни муслиманских регрута

Графикон 3. Смртне казне извршене над муслиманским регрутима

Пре но што је осуђен, један од официра из одреда Хипо у Д. Пољани, извесни Мурат Рецовић, прво је од комуниста постављен за к-та овог места. Затим је ступио у 37. дивизију НОВЈ, где је достигао положај заменика старешине артиљеријске батерије у Пљевљима.³⁷ Слично је било и са Ђазимом Наловићем, припадником Кремплеровог штаба, који је службу при ЈА завршио са чином поручника.³⁸ Легионар АМССДЛ-а Шефко Тотић из Урсула код Сјенице, означен као „највећи бандит“ који је био „у немачкој војсци до потпуног ослобођења“, такође је постао партизан. Затим је прешао у Корпус народне одбране Југославије (КНОЈ), где је

37 ИАРНИ, фонд 76, ОСНИ, инв. бр. 14, ф. К 147/48, док. Саслушање Мурата Рецовића, 17.06.1947, 2; Исто, док. Саслушање Мурата Рецовића, 28.09.1945, 1.

38 За Наловића стоји да је учествовао у одбрани Сјенице половином октобра 1944, као и њеној реокупацији крајем истог месеца. После одласка Немаца ступио је прво у 22. српску бригаду, па 5. албанску и на крају, 37. дивизију. Међутим, био је лош борац, „забушант“, „критизер“ и притом „неморалног“ понашања. Исто, инв. бр. 1, ф. НСК 11/46, док. Штаб 37. дивизије опуномоћству ОЗН-е и Новом Пазару, 25.01.1946, 1; Исто, док. Саслушање Наловић Алима Ђазима, 26.04.1946, 1.

добио поодфицирски чин.³⁹ Од комуниста је на исти начин покушао да се спаси и Расим Маслак. После службе у „9. компанији“ и АМССДЛ, ступио је у НОВЈ. Тамо су његови квалитети као борца препознати, што га је вероватно и одало и одвело у затвор.⁴⁰ Исто можемо рећи за ратног злочинца, припадника дивизије „Ханџар“ Омeра Хоћанина из Н. Пазара, који је у ЈА провео 25 месеци током 1944–1946.⁴¹

И главни Кремплеров обавештајца Митхад Ђатовић, био је после службе при СРС у партизанима. Пришао им је тако што је после ослобођења Сјенице предао нешто немачког оружја. Послат је ипак на издржавање дугогодишње затворске казне, мада под олакшавајућим условима као сарадник СДБ.⁴² Више среће имали су припадник Хипо из Д. Пољане Суљо Бeшић, кога су партизани распоредили у дугопољаснки посадни одред, односно СС-овци Етем Рамичевић и Саит Пљакић из тутинског краја. Иако се за обојицу знало да су се борили против НОВЈ, Рамичевић је постао доушник Контраобавештајној служби (КОС), а Пљакић преко ЈА отишао за члана КПЈ и касније, добио једну од политичких функција на локалу.⁴³ Њихов земљак Сулејман Авдовић из Рибарића, милиционер Хипо, 1944. је ступио у НОВЈ, а демобилисан је тек три године касније. Током службе зарадио је карактеристику СДБ – „доста добро држање“. То му је помогло у наставку каријере.⁴⁴ Нововарошанин Јусуф Салихбеговић, једно време у Полицији поретка, носио је, даље, после рата чин поручника ЈА.⁴⁵

Без јаке базе на простору Н. Пазара, Тутина и Рожаја, КПЈ је у својим редовима окупила људе са различитом прошлoшћу. Међу њима су се нашли и бивши војници Вафен-ССа. Поменимо само Авдију Пeпића, Џемаила и Ферхата Ахматовића, сви из Драге код Тутина. Они су наводно, са пуно елана прихватили комунистичку идеологију ушавши у масовне организације КПЈ. Њихов комшија и саборац Сулејман Мушина је чак, заврбован за рад од стране безбедносне службе. Позитивне карактеристике локалног огранка СДБ добили су и Реџеп Џуџевић и Касун Нукић, обојица СС војници. Џуџевић је затим био ангажован на одвраћању локалних муслимана од исељавања у Турску.⁴⁶

Бивши припадник дивизије „Ханџар“ из Сувог Дола, Штавички срез, Тафил Шкријељ је после повратка у земљу 1944, постао активни радник КПЈ. Затим је ушао и у Општински одбор. Ухашен је 1946. зато што је издавао лажна уверење, али му ни тада припадност Вафен-ССу није узета као отежавајућа околност.⁴⁷ Још неколико бивших припадника Вафен-ССа су доживели сличну судбину. Омер Зилкић

39 Исто, инв. бр. 4, ф. КЗП 41/46, док. Пресуда за окривљеног Шефка Тотића, 4.05.1946, 1; Исто, док. Саслушање Тотић Шефка, 4.03.1946, 1–2; Исто, док. Опуномоштво ОЗНЕ 2. бригаде, 6. дивизије КНОЈ-а, 24.12.1946, 1.

40 Исто, инв. бр. 3, ф. НСК 29/46, док. Саслушање М. Ђатовића, 25.04.1946, 1.

41 Исто, инв. бр. 31, ф. К 59/1953, док. Саслушање О. Хоћанина, 14.07.1953, 1.

42 Исто, ф. НСК 39/46, док. Накнадно саслушање М. Ђатовића, 1.

43 Исто, ф. НСК 21/46, док. Саслушање Мурата Реџевића, 30.09.1945, 2; ДАС, БИА, I, 36. 175, ф. Тутин, XI, 45–47.

44 ДАС, БИА, И, 36. 175, ф. Тутин, XI, 38.

45 Исто, I, 36. 270, 19.

46 Исто, 20, 26–27, 33.

47 ИАРНИ, фонд 76, ОСНП, инв. бр. 3, ф. НСК 46/46, док. Саслушање Шкријељ Тафила, 29.04.1946, 1.

из села Ораша, Штавички срез, који је „стално ишао по пљачкама“, није судски гоњен после рата пошто је „врло активно радио у масовним организацијама“. Као члан КПЈ-а постао је председник месног одбора у Рибарићима. На сличан начин су чланови КПЈ постале његове комшије Ризо Кахровић и Сабит Кахримановић, оба ветерани СС-а.⁴⁸ „Пришао политици КПЈ“ је коменатар који је СДБ додала имену Арифа Сарачевића из Лукара код Н. Пазара, на основу кога није гоњен због ступања у дивизију „Ханџар“.⁴⁹ На овом месту ваљало би истаћи да су југословенске власти сличну праксу примењивале и међу косовским Албанцима.⁵⁰

На другој страни, имамо правника Ибра(хима) Сарачевића из Сјенице, једног од старешина ММ и снага „вулнетара“ у сјеничком крају, те усташког „побочника“ из 1941. године. Он је после рата постао члан КПЈ и изгледа изградио успешну каријеру. Барем судећи по томе да је добио место јавног тужиоца у Тутину (Живковић 2018: 132–133; Живковић 2020: 360).⁵¹

Компромисна политика комуниста се можда најбоље види на примеру Хасиба Бачевца, војника дивизија „Ханџар“ и „Скендербег“. Он се после ослобођења вратио у родни Н. Пазар, где се запослио у комуналном предузећу. Иако није био судски гоњен, нашао се под присмотром СДБ. Ван историјског контекста, заиста упечатљиво звучи да су агенти писали да је „реакционар да гори не може бити“, пошто је као убеђени демократа стално хвалио Америку и Турску, а комунистичке земље „исмејавао на разне начине“. Обзиром да је био интелигентан он је „негативно“ утицао и на неке чланове КПЈ. Када му се убачени агент СДБ супроставио у канцеларији у политичкој расправи, сви запослени су, док је Бачевац горљиво хвалио Кемала Ататурка (Ataturk), укључујући и „партијце“, стали на његову страну.⁵² Бачевац је такође, локалним историчарима током 50-тих признао да је био борац Вафен-ССа, те да је као такав учествовао у сукобима са партизанима.

У истом контексту помињемо и новопазарце Авда Границу, Мехмеда Црнишанина (службеник Трговачког предузећа у Н. Пазару) и Мухарема Серхатлића, сва тројица припадници „Ханџара“. Њих је суд у Н. Пазару позвао да сведоче као бишве војнике Вафен-ССа против једног од сабораца.⁵³ Шта тек рећи за припадника Вафен-ССа Хамида Хомовића из Забрњице код Прибоја. Он је у снагама Трећег Рајха остао све до ослобођења, после чега се одметнуо у шуму. Када је ухваћен, предат је Окружном суду у Н. Пазару. Из истражног затвора је побегао, после чега се још 3 месеца скривао у родном месту. Тада је коначно одлучио да се преда органима безбедности. Ови су га међутим, 1945. пустили на слободу иако су располагали прецизним подацима о његовој ратној каријери.⁵⁴

48 ДАС, БИА, I, 36. 175, ф. Тутин, XI, 43, 45.

49 Исто, II, 36. 63, кут. 8, дос. бр. 535.

50 Током једне провере коју је СДБ спровео у Урошевцу и околини 1946, испоставило се да је међу 142 бивша припадника Вафен-ССа, било 10 чланова КПЈ, још више њих у СКОЈ-у, три члана државне администрације, неколико чиновника сеоских задруга, односно припадника ЈНА и државне милиције (Фролов 2020: 200).

51 „Организација Усташког покрета у Сјеници“, *Сарајевски нови лист*, 2.07.1941.

52 ДАС, БИА, II, 36. 63, кут. 1, дос. бр. 86, 12–13.

53 ИАРНИ, фонд 76, ОСНИ, инв. бр. 31, К 59/1953, док. Пресуда Хоћанин Омеру, 29.10.1953, 2–3; Исто, К 60/1953, док. Саслушање Бишевац Хивзо, 9.08.1953, 1.

54 ДАС, БИА, I, 36. 271, ф. 13, 24.

Борaц снагa Пoлициje пoрeткa Сaлкo Ибрaхимoвићa из Дeжeвскoг срeзa, кoји сe у oвoј фoрмaцији нaлaзиo oд мaјa 1943, пoслe oслoбoђeњa зaтичeмo нa мeстy oдбoрникa лoкaлних влaсти.⁵⁵ Истoвeтaн случaј је и oнaј Хaјрa Вaфићa из Н. Вaрoши, сaмo штo је oвaј тoкoм oкupaциje биo јoш и припaдник СРС.⁵⁶ Извeсни Зaим Хaдибулић из Н. Пaзaрa, припaдник Хипo, пoслe рaтa је дoбиo зaпoслeњe у служби јaвнoг зaпoшлaвaњa у рoднoм грaду, итд. (Hаdžibulić 2016: 106).

Умeстo интeгpaциje. Oдмeтници, eмигрaнти и oни „зaбoрaвљeни“

Мeђу муслимaнимa Стaрe Рaшкe билo је и oних кoји су, из мнoгих рaзлoгa, oдлучили дa ступe у oдмeтништвo, oднoснo дa пoбeгну у нeки други дeо Југoслaвиje или извaн њe. Мeђу брoјним oдмeтницимa кoји су пoслe рaтa крстaрили oвим прoстoрoм, зaтичeмo и Сулeјмaнa Кoлaшинцa, бившeг припaдникa Хипo. Oн је дeзeртирaо кaкo из снагa Пoлициje пoрeткa, тaкo и двa путa из НOВЈ. Ту су и њeгoви сaбoрци, нoвoпaзaрци Филдуз и Ешрeф Хукић. Oбoјицa су сe 1945. нaлaзили у oдмeтништвy, гдe су и скoнчaли.⁵⁷ И рaтни злoчинaц Зeнo Зукoрлић из тyтинскoг крaјa, рaтни друг oзлoглaшeнoг Бикa Дрeшeвићa у рeдoвимa Хипo, ухвaћeн је кaкo oдмeтник 1946. и oсуђeн (Живкoвић 2017: 143).

Рaтни злoчинaц сa „нaјдeбљим“ дoсиjeoм биo је пoмeнути Дрeшeвић, oфицир Хипo. Исти стaтус дoбиo је и њeгoв рoђeни брaт. Пoслeрaтнe влaсти су их oбoјицy тeрeтилe зa: „Издaју нaрoдa“, „Сaрaдњу сa oкupaтoрoм“, „Мaсoвнe пoкoљe“, „Рaсeљaвaњe стaнoвништвa“, „Пљaчку“, „Пaљeвинe“. Брaћa Дрeшeвић су штo кaкo бoрци Хипo, штo прe тoгa, oптужeни зa „92 убиствa, 21 пoкyшaj убиствa, 145 пљaчки и пaљeвинa, 46 злoстaвa, oсaм хaшшeњa и три дeнунцирaњa“. Брoј oштeћeних лицa, пoпeo сe тaкo, дo цифрe oд 404!⁵⁸ Oбoјицa су мeђутим, успeли дa 1945. пoбeгну у Грчку, a oдaтлe у Турску у грaд Aдaпaзaри, гдe су сe утoпили у лoкaлнy зaјeдницy. Нa нeкoликo југoслoвeнских зaхтeвa зa њихoв изручeњe турскe влaсти су oстaлe нeмe (Crnovšaniin, Sadiković 2005: 445; Crnovšaniin, Sadiković ? : 545).⁵⁹

У истoм прaвцу eмигрирaо је и јeдaн oд вoдeћих прoмoтeрa кoлaбoрaциje сa Нeмцимa, Хaсaн Звиздић из Сјeницe. Oн је чaк, успeо дa oбнoви својe бoгaствo у туђини, тe дa пoстaнe јeдaн oд углeднијих грaђaнa Aдaпaзaријa. Пoнoвo је пoстaо пoлитички лидeр, сaдa зaјeдницe муслимaнa у oвoм турскoм грaду. Прeмa пoдaци СДБ у Турску је пoбeгao јoш јeдaн oд кључних нeмaчких aгитaтoрa, „устaшки стoжeрник зa Сaнцaк“, прaвник Мурaт Бaјрoвић из Прибoјa. Oн је тaкoђe, сeби успeо дa изгрaди нoви живoт у eмигрaцији (Живкoвић 2018: 319–320, 324).

Дoстa бoрaцa крeнуло је у истoм смeру, углавнoм пoвлaчeћи сe сa oкupaтoрским снагaмa из Југoслaвиje. Нa првoм мeстy, пoмeнимo СС-oбeрштурмфирeрa Тaмилa Хaсaнaгићa из Прибoјa (oфицирa AМССДЛ) чијa нaм је судбинa oстaлa

55 ИАРНП, фонд 76, ОСНП, инв. бр. 14, ф. К 118/48.

56 ДАС, БИА, I, 36. 270, ф. 52, 55, 102.

57 ИАРНП, фонд 76, ОСНП, инв. бр. 1, ф. НСК 8/46, док. Н.З. Колашинац Сулејман, 1; ДАС, БИА, I, 36. 266, кут. 3, док. бр. 187; Исто, док. бр. 200, 9; Исто, кут. 7, картица бр. 196; Исто, I, 36. 175, ф. Нови Пазар, 1.

58 АЈ, фонд 110, ДКРЗ, ф. 24.270, 426, 431–432.

59 ДАС, БИА, I, 36. 175, ф. Нови Пазар, XVI, 8.

непозната. Даље, милиционер Хипо Расим Пљојевић, који је „пљачкао и палио српска села 1944 године“, одступио је са Немцима у непознатом правцу. Према органима СДБ сличне одлуке су донели и његов саборац Рамо Ахметовић из Н. Пазара (отишао у З. Немачку), односно СС-војници Шаћир Пљојевић и Осман Бахтијаревић из оближњих Лукара. О још једном припаднику Вафен-ССа из Н. Пазара, Сулејману Кијевчанину, СДБ није имао податке о пребивалишту после ослобођења.⁶⁰ Најчешће послератне локације где, међутим, затичемо бивше чланова дивизије „Ханџар“, јесу Аустрија и (ли) Немачка, односно Палестина, Египат и Сирија (Lebl 1993: 102).

Било је и скромнијих покушаја, тј. лица која су намеравала да се од своје прошлости сакрију унутар граница Југославије. Најпознатији такав случај је Сулејман Пачариз, који је брзо откривен у околини Б. Луке. Извесни Хајро Дервић из Пљеваља је, даље, као партизански дезертер, 1943. ступио у „СС снаге“. После ослобођења није се вратио у родни град, већ се преселио у Н. Сад. Но, органи СДБ-а су га и ту лоцирали.⁶¹ Нисмо открили да ли су га и процесуирали.

Како су одмицале послератне године, било је све теже открити бивше припаднике окупаторских јединица, када је и било воље за то. Таква атмосфера погодовала је многим, па су њихове ратне каријере бледеле, а они тонули у историјски заборав. У тој групи налазили су се они ослобођени од оптужби, као и лица која нису ни изведена пред лице правде. Јер, колико нам је познато, изостале су групне оптужнице за припаднике Вафен-ССа (АМССДЛ „Ханџар“ и „Скендерберг“), Вермахта (осим „9. компаније“) и снага Орпо (Хипо, жандармерија и СРС). Нажалост, можемо само претпоставити за колико смо вредног историјског материјала на тај начин остали ускраћени, обзиром да је ратни пут „9. компаније“ расветљен захваљујући детаљном кривичном поступку. О задовољењу правде да и не говоримо. Запада у очи питање злочина које су починили војници „Албанског батаљона“ у Срему и Семберији, обзиром да су били добро документовани. Такође, СДБ је запленео немачку архиву у којој се налазило на стотине досијеа старорашких муслимана припадника Вафен-ССа и Полиције поретка.

Поменимо, на пример, легионара „9. компаније“ Џемаила Јабланичанина који је ослобођен оптужби за сарадњу са окупатором, иако се знало да је учествовао у операцији „Шварц“ и притом био рањен у сукобу са партизанима.⁶² Припадник Хипо Шућро Тмушић је такође, ослобођен. Суд није узео у обзир ни то да је дотични лажирао број година да би добио отпуст из ЈА, да је потом дезертирао и пуцао на патролу војника која је дошла по њега (у којој се налазио његов брат), као и да је у грађанству био „владања слабог“ и „склон свађи и тучи“. Жалба државног тужиоца, одбијена је.⁶³ Суд је сличан став заузео и према бившем припаднику „9. компаније“, али и СС снага, Хамиду Хомовићу из околине Прибоја.⁶⁴

60 Исто, 1–4.

61 ДАС, БИА, I, кут. I, Списак припадника немачких војних формација и СС трупа, 30.

62 ИАРНИ, фонд 76, ОСНП, инв. бр. 3, ф. НСК 29/46, док. Пресуда против Маслака Расима, 8.08.1946, 3–4.

63 Исто, инв. бр. 7, ф. К 41/47, док. Јавном тужиоцу за округ Новопазарски, 6.12.1946, 1; Исто, док. Саслушање Тмушић Шућра, 21.11.1946, 1; Исто, док. Уверење за Шућра Тмушића, 8.04.1947, 1.

64 ДАС, БИА, I, 36. 266, 21; Исто, 36. 271, ф. 13, 24.

Шта тек рећи за случај Вејсила Рамића из Мојстира у Штавичком срезу. Као бивши припадник СС он се још током рата придружио једној одметничкој банди са којом је учествовао у злочину над српским цивилима у истоименом селу 1943. године. Иако је после рата био непријатељски настројен према комунистичким властима, није процесуиран.⁶⁵ На другој страни, од 11 „руководиоца и истакнутијих Шуц-полицајаца, среза Милешевског“ (тј. милиционера Хипо), до 1946. три су била осуђена, док је њих осам било на слободи.⁶⁶ Смајо Заимовић из Д. Пољане и Смајо Суљевић из Ујнича, Дежевски срез, били су како у дивизији „Ханџар“ и „Скендер-бег“, тако и једно време у редовима Полиције поретка. Но, ни то није било довољно да се позову на одговорност.⁶⁷ Због овога, жртве су некада морале саме да „дођу“ по правду, као у случају Реџа Шеховића, борца Хипо из Дежевског среза.⁶⁸

Благ став комунистичких власти је временом охрабрио неке од „заборављених“. Већи број осуђених се жалио на пресуде и мање-више имао успеха у томе. На пример, хоџа Мехмед Абдагић из Сјенице, један од главних промотера колаборације, осуђен је 1946. на годину дана казне. Пуштен је после неколико месеци, а 1958. је поднео захтев за рехабилитацију.⁶⁹ Неки су отишли и корак даље. Извесни Мурат Јуковић из Н. Вароши, иначе припадник „СС снага“, тражио је 1950. да му се додели „Партизанска споменица“, обзиром да је једно време током 1941. био међу снагама НОП-а.⁷⁰

ЗАКЉУЧАК

Становиште које је по питању колаборације муслимана Старе Рашке заузео комунистички режим, било је, видели смо, двоструко. За блиске сараднике окупатора, поготово промотере колаборације и ратне злочинце није било милости, те су они још пре ослобођења препуштени преким судовима. Ова мањина је са собом „понела“ кривицу већине, тј. бројних муслиманских добровољаца који су у немачким редовима служили као војници. Стиче се утисак да је смрт коловођа требало да „обезбеди“ аболицију маси осталих колаборациониста, преко потребну новом режиму за изградњу друштва на темељима „братства и јединства“. Овај ребус међутим, ниједног тренутка не доводи у питање кривицу водећих агитатора.

Заузети став партија је доследно спроводила, потискујући истину деценијама. Притом се, као и у другим стварима, ослонила на органе државне безбедности, чија је моћ додатно расла преузимањем монопола над истином. Свако неслагање са пар-

65 Исто, Зб. 175, ф. Тутин, 33.

66 Исто, Зб. 266, ф. II, Квинслиншке и окупаторске војне и цивилне власти, 14.

67 ДАС, БИА, II, Зб. 63, кут. 7, дос. бр. 648, 4–6; Исто, кут. 8, дос. бр. 572, 1–7.

68 Син особе коју је Реџовић убио у једном шумадијском селу, видевши да се кривицу за убиство његовог оца не суди, отишао је у Н. Пазар и тамо пронашао и пријавио дотичног. Случај је предат Окружном суду у Крагујевцу који је Шеховића убрзо осудио на смрт. Нисмо више открили ни један овакав случај. Историјски архив Шумадије Крагујевац (ИАШК), Окружни суд Крагујевац (ОККГ), кут. 4, фас. 30, Предмет Реџо Шеховић.

69 ИАРНИ, фонд 76, ОСНИ, инв. бр. 5, ф. НСК 54/46, док. Молба за рехабилитацију Абдагић Мехмеда, 2.10.1958, 1.

70 ДАС, БИА, I, Зб. 270, 101.

тијом или указивање на почињене грешке, чак и када је долазило од стране струке, видели смо, кажњавано је драконски.

Овакав расплет догађаја оставио је широке нише за интеграцију већине оних који су током рата носили немачке униформе. Број муслимана који су успели да изграде каријере у послератном југословенском друштву, ослањајући се на партију, војску или обавештајне службе, није занемарљив. Они мање способни бирали су одметништво или чешће, емиграцију, као уосталом и неки окорели ратни злочинци и осведочени сарадници окупатора. Стиче се ипак утисак да је највише случајева муслимана који су се препустили мимикрији, желећи да се тако сакрију од прошлости, али и да сачекају повољан тренутак за повратак на јавну сцену.

Да ли је став КПЈ према питању колаборације старорашких муслимана током 1941–1945, на крају, донео више користи или штете српском и бошњачком друштву? Овај чланак ипак нема амбиција да пружи тако сложен одговор. Но, чињеница је да се део бошњачке јавности у Србији и Црној Гори, данас афирмативно поставља према овој историјској епизоди њихових предака.

На пример, године 2012. у Н. Пазару и Сјеници постављене су спомен плоче Аћифу Бљути и Хасану Звиздићу.⁷¹ Године 2014. грађани Н. Пазара су имали прилику да сведоче како им улицама дефиљују тзв. „активисти исламске заједнице“, притом обучени у зелену униформу са црвеним фесовима на глави, која је неодољиво подсећала на ону коју су носили припадници 13. СС дивизије „Ханцар“. Једино су војни амблеми из Другог светског рата били замењени оним дневно-политичким.⁷² Нешто касније, 2019, дошао је и јавни предлог да Бљута добије улицу у Н. Пазару.⁷³ Све ово нам говори да ратно време у Старој Рашки још увек није добило свој епилог, као и да је друштво, барем један његов део, гладно за одговорима. Овај чланак, надамо се, представља искорак у том правцу.

АРХИВСКИ ИЗВОРИ

Архив Југославије

фонд Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (110)
фонд Савез комуниста Југославије (507)

Војни архив

Војни судови

Државни архив Србије

Збирка Безбедносно информативне агенције

National Archive and Record Administration (NARA):

German Army Groups (T-311)

Историјски архив Краљево

фонд НОБ (404)

71 „Otkrivena tabla Hasan-agi Zvizdiću“ – Centar za bošnjačke studije (sandzakcbs.com); Objava (bnv.org.rs), приступљено 7.05.2024. године.

72 „Postrojavanje 'Zukorličeve vojske' ili performans“ (Politika.rs), приступљено 7.05.2024. године.

73 „SDA Sandžak: Predlog da ulice imena Aćif-efendije, Rugove, Izetbegovića“, Dnevni list Danas, приступљено, 7.05.2024. године.

Историјски архив Рас Нови Пазар
Збирка хроника (284)
фонд Окpужни суд Нови Пазар (76)

ЛИТЕРАТУРА

- Дeвић 2021: Немања Дeвић. *За Парџију и Тиша. Парџизански њокреи у Србији 1941–1944*. Службени гласник: Београд.
- Живковић 2018: Милутин Живковић. *Између 'Велике Албаније' и окупиране Србије. Нови Пазар, Тишин и Ибарски Колашин 1941–1944*. Институт за српску културу: Лепосавић.
- Živković 2024: Milutin Živković. 'Lord' of Stara Raška: War biography of SS-standartenfuhrer Karl von Kremler (1939–1945), *Istorija 20. veka*, 2/2024, 313–338.
- Živković 2022: Milutin Živković. Muslims from Stara Raška as the Members of Special Brandenburg Division. *Наша њрошлост*, 21/2022, 81–97.
- Живковић 2018: Милутин Живковић. *Независна хрвајска у Србији 1941. Усѣаишки режим у Придоју, Пријејољу, Новој Вароши и Сјеници (април–сeпѣембар 1941)*. Друштво историчара Србије „Стојан Новаковић“: Београд.
- Живковић 2020: Милутин Живковић. *Сѣара Рашка њод иѣалијанском окупиацијом 1941–1943*. II, Институт за савремену историју, Catena Mundi: Београд.
- Lebl 1993: Žani Lebl. *Jerusalimski muftija*. NOVA d.o.o.: Beograd.
- Mattar 1988: Philip Mattar. *The Mufti of Jerusalem. Al-Hajj Amin al-Husayni and the Palestinian National Movement*. Columbia University Press: New York.
- Milo 2021: Paskal Milo. *Shqiptarët në luftën e dytë botërore*. II. Akademia e Shkencave e Shqipërisë: Tiranë.
- Радовић, Мушовић 1984: Миодраг Радовић, Ејуп Мушовић. *Борци новојазарској краја ѣали у НОР-у*. Завичајни музеј: Нови Пазар.
- Савић, Митровић 2020: Мирјана Савић, Немања Митровић. Часопис *Наша прошлост* у научној и културолошкој панорами Србије, *Лесковачки зборник*, LX, 2020, 269–286.
- Фролов 2020: Дмитри Фролов. *Под барјаком Скендербеја. Албански добровољци на служби у СС ѣруиама (1943–1944)*. Чигоја: Београд.
- Hadžibulić, Hadžibulić, 2016: Rafet Hadžibulić, Safet Hadžibulić. *Hadžibulići kroz istoriju*. Verlag „A“: Frankfurt.
- Crnovršanin, Sadiković 2005: Harun Crnovršanin, Nuro Sadiković. *Kako se kalio Sandžak (ilustrovana Historija Bosne, Sandžaka i Kosova)*. Sandžачка riječ: Frankfurt.
- Crnovršanin, Sadiković 2001: Harun Crnovršanin, Nuro Sadiković. *Sandžak – Porobljena zemlja. Bosna, Sandžak i Kosovo kroz Historiju*. Bosanska riječ: Wuppertal.

Milutin D. ŽIVKOVIĆ

PUNISHMENT, INTEGRATION, FORGETTING. POST-WAR FATE OF MUSLIMS FROM STARA RAŠKA MEMBERS OF THE GERMAN FORCES IN WWII

SUMMARY

This is an article about an episode from the past of Bosnians in Serbia that has not been mentioned much so far, at least when it comes to domestic historiography. It refers to all those who were in the ranks of the armed forces of the Third Reich during the WWII. Emphasis is placed on their post-war destinies, i.e. their (non)punishment for collaboration and (non)integration into Yugoslav

society, that is, a kind of mimicry in which the majority enter while waiting for a more favorable historical moment. Consideration of the positions of the YCP, as a decisive factor in all of this, occupies one of the key places of our research.

Keywords: Muslims, Stara Raška, Germans, Waffen-SS, Division “Hanjar”, Division “Skanderbeg”, Police Order, “9. company”, Court, integration.